

А. У. Лянкевіч

*кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*

ПРЫНЦЫПЫ І ПАДЫХОДЫ ДА РЭАЛІЗАЦЫІ РЭФАРМАТАРСКАГА КІРУНКУ Ў «ТЭРМІНАЛАГІЧНЫМ СЛОЎНІКУ ПА ВЫШЭЙШАЙ МАТЭМАТЫЦЫ ДЛЯ ВНУ»

Сярод тэрмінасістэм беларускай мовы матэматычная тэрміналогія з'яўляецца адной з найлепш распацаваных і даследаваных. У цэлым гэта даволі заканамерна, паколькі мэтанакіраваная тэрмінатворчая праца ў дадзенай сферы пачала праводзіцца з пачатку дзейнасці Навукова-тэрміналагічнай камісіі, г.зн. з 1921 г.¹, і з большай або меншай інтэнсіўнасцю вялася на працягу ўсяго ХХ ст. і працягвае весціся ў сучаснасці. За гэты перыяд быў апублікаваны шэраг матэматычных слоўнікаў [1; 2; 7; 8 і інш.], «Матэматычная энцыклапедыя» [6], частка новых тэрмінаў прыкладной матэматыкі з'яўляецца ў электронным праекце «Кампутэрм» [5].

На сённяшні дзень у матэматычнай сферы на беларускай мове практычна не існуе галіновых слоўнікаў, прысвечаных асобным раздзелам матэматыкі. Хіба што адзіным прыкладам з'яўляецца «Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ» (1993), які ўласна і стаў прадметам нашага даследавання. Характэрна, што ён з'явіўся ў першай палове 1990-х гг., калі беларуская мова мела статус адзінай дзяржаўнай і актыўна пашыралася ў сферы адукацыі, у тым ліку вышэйшай.

У цэлым тэрміналагічная творчасць 1990-х гг., паводле Д. В. Дзятко, працякала ў межах мадыфікаванага антыпурызму, для якога характэрны элементы «як тэрміналагічнага пурызму, так і антыпурызму» [3, с. 86]. Другі этап гэтага перыяду, як адзначае даследчык, пачынаецца пасля прыняцця Закона «Аб мовах у Беларускай ССР» і вызначаецца «тэндэнцыяй да маніфестацыі спецыфічных рыс нацыянальнай мовы (што знаходзіць аналогію ў тэрмінатворчасці 20-х гг.) у спалучэнні

¹ Уласна першым слоўнікам, выпушчаным Навукова-тэрміналагічнай камісіяй (далей НТК), была «Элементарная матэматыка» (1922) [1], якая стала вынікам працы Матэматычнай секцыі.

з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі (суадноснай з аналагічнай тэндэнцыяй 1950-х – пачатку 1990-х гг.), абумоўленай узмацненнем ролі англійскай мовы ў міжнароднай камунікацыі» [3, с. 86].

Час з’яўлення гэтага выдання, калектыў аўтараў і ўстанова, пры якой вялася праца над слоўнікам, – усё гэта ў значнай ступені прадвызначыла яго «рэфарматарскі» характар, у аснове якога ляжыць ідэя аб прыярытэтным выкарыстанні пераважна «сродкаў нацыянальнай мовы (...) з выразнай пурыстычнай тэндэнцыяй у дачыненні да рускамоўнага ўплыву» [4, с. 36–37].

Праца над слоўнікам вялася з пачатку 1990-х гг. пры Таварыстве беларускай мовы імя Францішка Скарыны¹. У гэты час, упершыню за доўгі перыяд, да распрацоўкі тэрмінаў падключаюцца неакадэмічныя ўстановы і, часта, аматары, што вядзе да наступнага. З аднаго боку, выкладчыкі-практыкі добра арыентуюцца ў вызначэнні неабходнасці vs. факультатыўнасці ўключэння ў слоўнік пэўнай тэрмінаадзінкі, некаторыя з іх маюць досвед яе прымянення ў прафесійнай дзейнасці. З іншага боку, як адзначае навуковы рэдактар слоўніка і намеснік старшыні Тэрміналагічнай камісіі ТБМ Павел Міхайлаў, «навуковая якасць гэтых распрацовак далёка не аднолькавая і не заўсёды знаходзіцца на належным узроўні, што тлумачыцца перадусім адсутнасцю ў часткі распрацоўшчыкаў адпаведнае філалагічнае падрыхтоўкі, а галоўнае кіраваннем у тэрміналагічнай і тэрмінаграфічнай рабоце рознымі метадалагічнымі прынцыпамі і падыходамі» [9, с. 4].

Аднак галоўны прынцып распрацоўкі тэрмінаў, паводле якога мы адносім дадзеную працу ў рэчышча «рэфарматарскага» кірунку, вызначаны ў тым самым уступным слове ад навуковага рэдактара: «Аўтарскі калектыў, улічваючы неабходнасць захавання ў матэматыцы вялікага масіву інтэрнацыянальнай лексікі, арыентаваўся ў яе перадачы на *шырокае выкарыстанне сродкаў роднае мовы і па магчымасці пазбягаў неапраўданага калькавання і запазычання з іншых моваў, асабліва з рускае мовы*» [9, с. 5] (курсіў наш – А. Л.). У той жа момант навуковы рэдактар не ганіць «традыцыяналісцкі» падыход з яго арыентацыяй на тэрміналагічную практыку 1930–1980-х гг.: «На мой погляд, нічога незвычайнага, а тым болей шкоднага ў гэтым (у суіснаванні рэфарматарскага і традыцыяналісцкага падыходаў – А. Л.) няма.

¹ У пачатку 1990 г. пры Таварыстве беларускай мовы імя Францішка Скарыны (далей ТБМ) была створана Тэрміналагічная камісія.

Штодзённая моўная практыка з часам сама пацвердзіць правільнасць выбару таго ці іншага метадалагічнага прынцыпу ў якасці магістральнага шляху развіцця беларускае навукова-тэхнічнае тэрміналогіі» [9, с. 4]. Аднак ніжэй дадае: «Аднабокая арыентацыя <...> на чужую мову, бадай, не спрыяе ўзбагачэнню і развіццю роднае мовы» [9, с. 4–5]. Урэшце, у тэксце таксама засведчана, што Тэрміналагічная камісія ТБМ у пэўным сэнсе «лічыць сябе наступніцай Навукова-тэрміналагічнае камісіі 20-х гадоў і, па сутнасці, працягвае яе справу» [9, с. 6]. У сваю чаргу, НТК галоўным сваім прынцыпам пазначала арыентацыю на жывую беларускую мову: «У аснову матэматычнай тэрміналогіі паложаны словы, існуючыя ў жывой народнай мове <...>. Нэалёгізмы ўтвараліся выключна на аснове існуючых у жывой мове слоў» [1, с. 3].

Вышэйвыкладзеныя прынцыпы адлюстраваліся найперш у наступных фармальных падыходах:

1) у словаўтварэнні:

а) шырокаўжывальныя ў рускай мове суфіксы дзеепрыметнікаў *-ущ-*, *-ющ-*, *-ем-*, *-им-* у беларускай перадаюцца «суфіксам *-льн-*, калі тэрмін абазначае пэўную якасць <...>; суфіксам *-ан-*, калі названы аб'ект абазначэння знаходзіцца ў працэсе аперацыі <...>; суфіксам *-оўн-*, калі тэрмін абазначае функцыю аб'екта наймення» [9, с. 8]: *порождающий* – *спараджаальны*, *чередующийся* – *чаргавальны*; *получаемый* – *атрыманы*, *интерполируемый* – *інтэрпапляваны*; *особенность* *устраняемая* – *асаблівае скасоўнае (ліквіднае)*;

б) «замест не ўласцівага беларускай мове суфікса *-ірав-(-ырав-)* выкарыстоўваецца суфікс *-ав-(-яв-)*» [9, с. 8]: *анулирование* – *ануляванне*, *варьировать* – *варыяваць*, *квадрировать* – *квадраваць*, *коммутировать* – *камутаваць*;

в) аддзяяслоўныя непрацэсуальныя назоўнікі, якія абазначаюць вынік дзеяння, часцей утвараюцца бязафіксным спосабам (пры дапамозе нулявога суфікса): *попадание* – *патрап*, *лучание*; *разложение* – (дзеянне) *разкладанне*, (результат) *разклад*; *решение* – (дзеянне) *развязанне*, (результат) *развязак*;

г) аддаецца перавага марфалагічнай дэрывацыі перад марфалага-сінтаксічнай [9, с. 8]: *данные* – *весткі*, *делимое* – *дзеліва*, *уменьшаемое* – *зменшыва*, *вычитаемое* – *адымнік*;

2) у марфалогіі:

у назоўніках усіх скланенняў у форме роднага склону множнага ліку прыярытэт аддаецца канчатку *-аў(-яў)*: *теория вероятностей – тэорыя імавернасцяў*;

3) у фанетыцы:

а) у словах грэчаскага паходжання β пераважна перадаецца літарай *б*, θ – літарай *т*: *апофема – апатэма, арифметика – арытметыка, логарифм – лагарытм, символ – сымболь*;

б) ва ўласных імёнах іншамоўнага паходжання гукі *б, п, в, ф, з, с, м, н* перадаюцца пераважна цвёрда: *Бернулли (Bernoulli) – Бэрнулі, Пеано (Peano) – Пэана, Зоммерфельд (Sommerfeld) – Зомэрфэльд, Сильвестр (Sylvestr) – Сыльвестр, Крамер (Cramer) – Крамэр, Штейнер (Steiner) – Штайнэр*;

в) ва ўласных імёнах нямецкага паходжання спалучэнне *ei* перадаецца праз *ай*, спалучэнне *eu* – праз *ой* (згодна з вымаўленнем у мове-крыніцы): *Вейерштрасс (Weierstraß) – Ваерштрас, Гейне (Heine) – Гайнэ, Нейман (Neumann) – Нойман, Эйлер (Euler) – Ойлер*;

г) ва ўласных імёнах французскага паходжання *л* перадаецца мякка: *Д’Аламбер (D’Alembert) – Д’Алямбэр, Лоран (Laurent) – Лёран, Лопиталь (Lhopital) – Лёпіталь*;

4) у лексіцы:

ужыванне дыферэнцыяльных з рускай мовай слоў пры наяўнасці ў іншых слоўніках беларускай мовы аднакаранёвых з рускай мовай адзінак: *внешний – вонкавы, возведение в квадрат – падвышэнне да квадрату, квадратаванне, вписывать – умежваць, вынесение – вылучэнне, прикладной – дастасоўны, приём – спосаб, отношение – стасунак*;

5) у сінтаксісе:

ужыванне канструкцый «*наводле* + назоўнік» са значэннем крыніцы звестак (на месцы рускамоўнай канструкцыі «*по* + назоўнік»)¹: *по методу – наводле метаду, по предположению – наводле меркавання, згодна з меркаваннем, по формуле – наводле формулы, згодна з формулай*.

Такім чынам, як на падставе аналізу моўнага матэрыялу, так і беручы пад увагу выказаныя ў прадмове і ўступным слове ад навуковага рэдактара прынцыпы, мы можам прыйсці да высновы, што дадзены

¹ Разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі змяшчаюцца ў раздзеле «Некаторыя словазлучэнні».

слоўнік уяўляе сабой яркі прыклад рэалізаванага на практыцы рэфарматарскага падыходу да тэрмінаўтварэння.

Літаратура

1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. I. Элемэнтарная матэматыка (Арытмэтыка. Альгебра. Геомэтрыя Трыгономэтрыя. Асновы аналітычнай Геомэтрыі і Вышэйшага Аналізу). – Менск, 1922.
2. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. XIV. Слоўнік матэматычнае тэрміналогіі (проект). – Менск, 1927.
3. Дзятко, Д. В. Антыпурызм у гісторыі фарміравання і развіцця беларускай матэматычнай тэрміналогіі / Д. В. Дзятко // Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. – Сер. 1. Педагогіка. Псіхалогія. Філалогія. – 2006. – № 2 (48). – С. 85–88. – Рэжым доступу :<http://elib.bspu.by/handle/doc/3039>. – Дата доступу : 09.05.2019.
4. Дзятко, Д. В. Беларуская матэматычная тэрміналогія : станаўленне, структура, функцыянаванне / Д. В. Дзятко. – Мінск : БДПУ, 2009. – 192 с.
5. Кампутарны слоўнік [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу :<http://kamputerm.org/index.php.html>. – Дата доступу : 09.05.2019.
6. Матэматычная энцыклапедыя / Гал. рэд. В. Бернік. – Мінск : Тэхналогія, 2001. – 496 с.
7. Русско-белорусский математический словарь / Я. В. Радыно, П. П. Шуба, А. Б. Антоневи́ч и др. – Минск : Вышэйшая школа, 1993. – 239 с.
8. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Н. Н. Костюкович, В. В. Люштик, В. К. Щербин / Под ред. Н. Н. Костюковича. – Минск : Беларус. Энцыкл. ім. Петруся Бровкі, 1995. – 512 с.
9. Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ / Т. Сухая, Р. Еўдакіменка, В. Трацякевіч, Н. Гудзень. – Менск : Навука і тэхніка, 1993. – 183 с.